

HET GEBRUIK VAN
AANSPREEKFORMEN
IN DE ANTIGONE
VAN SOPHOCLES

BACHELORSCRIPTIE
GRIEKS

Larrissa Smit

Begeleider:

Kees Thijs

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
1 - Inleiding.....	4
2 - Een overzicht van de achtergrondliteratuur en de status quaestionis.....	8
3 - Bespreken van de aanspreekvormen o.b.v. semantiek.....	14
1 - Namen.....	15
2 - Termen van verwantschap en leeftijd	18
3 - Titels	21
6 - Termen van medelijden.....	21
7 - Beledigingen.....	22
9 - Termen op basis van beroep en groepen	23
4 - Bespreken aanspreekvormen per spreker	26
Antigone.....	26
Kreon	27
Haimon.....	30
Ismene en Euridike	30
Teiresias.....	32
Het koor, de bode en de wachter.....	33
Over 'the female voice'	34
5 - Conclusie	36
6 - Bibliografie	38
7 - Appendix	40
Index van alle aanspreekvormen uit de Antigone op volgorde van verschijning...	40
Index alle aanspreekvormen per groep.....	43
Index aanspreekvormen per spreker	45

Voorwoord

Inmiddels alweer ruim een half jaar geleden heb ik een groot deel van de *Antigone* van Sophocles gelezen bij het vak Griekse Letterkunde. Van de vele dingen die tijdens deze collegereeks besproken zijn is er een in het bijzonder blijven hangen: de vraag of παῖ Μενοικέως Κρέον (*Ant.* 211) een geldige aanspreekvorm is of dat deze aanspreekvorm terecht door Griffith geëmendeerd is tot slechts παῖ Μενοικέως.¹ Hoewel we tijdens het college geen unaniem antwoord hebben kunnen vinden, is naar aanleiding van deze kwestie de vraag bij mij blijven hangen hoe aanspreekvormen eigenlijk worden gebruikt in het Grieks. Dit leek mij een interessant onderwerp voor een scriptie, met dit werk als eindresultaat.

---

¹ Deze emendatie wordt verder behandeld op pagina 16-17.

1 - Inleiding

In het algemeen behoort het bestuderen van het gebruik van aanspreekvormen en de significantie daarvan tot de sociolinguïstiek. Sociolinguïstiek is het bestuderen van de manier waarop taal binnen een maatschappij gebruikt wordt.² Dit veld overlapt op veel vlakken met pragmatiek, het bestuderen van de relatie tussen linguïstische uitdrukkingen en de gebruikers van deze uitdrukkingen.³

Er is niet veel geschreven over het gebruik van aanspreekvormen in het Grieks. De voornaamste en vrijwel enige bron op dit gebied is het boek *Greek Forms of Address* van Eleanor Dickey (1996). Daarnaast is er een artikel van dezelfde auteur, *Forms of Address and Markers of Status* (2010). In haar boek geeft Dickey een algemene beschrijving van het gebruik van aanspreekvormen in het Grieks. De methode die zij hierbij gebruikt is een combinatie van methoden uit de filologie en de sociolinguïstiek. Haar bevindingen zijn gebaseerd op de bestudering van een corpus bestaande uit een groot aantal teksten van verscheidene auteurs.

Maar dat corpus bestaat alleen uit proza. Poëzie is volgens haar geen goede weergave van het algemene gebruik van aanspreekvormen, omdat de keuze voor een bepaalde aanspreekvorm beïnvloed wordt door onder andere het metrum en het verheven taalgebruik. Daarom sluit het niet aan bij het doel van Dickey, namelijk om een algemeen overzicht te geven van het gebruik van aanspreekvormen zoals ze ook gebruikt werden in de Griekse spreektaal.⁴

Omdat Dickey zich beperkt tot het proza⁵ blijft de vraag onbeantwoord of het gebruik van aanspreekvormen zoals Dickey beschrijft in haar werk ook toepasbaar is op poëzie zoals de tragedie. Worden aanspreekvormen hetzelfde gebruikt als in het proza, of wijken deze af? Wat is de significantie ervan als ze afwijken? Nu is het onderzoeken van alle tragedies of zelfs alle poëzie te groot voor een Bachelor scriptie. Ik heb ervoor gekozen om de *Antigone* van Sophocles te bestuderen omdat dit een stuk is waarmee ik al bekend ben en de verscheidenheid aan personages, zowel mannelijk als vrouwelijk, dit stuk zeer geschikt maken voor dit soort onderzoek. Uiteindelijk ben ik bij volgende definitieve onderzoeksvraag uitgekomen:

Hoe worden aanspreekvormen gebruikt in de *Antigone* van Sophocles in vergelijking met gebruik in proza zoals beschreven in *Greek Forms of Address* van E. Dickey?

---

² Dickey (1996) 3.

³ Yule 4

⁴ Dickey (1996) 1-2

⁵ Hoewel Dickey haar studie beperkt tot het proza, doet ze soms generieke uitspraken over de poëzie op basis van het werk van Wendel (1929). Deze uitspraken zullen waar relevant genoemd worden.

In deze scriptie zal ik proberen deze vraag te beantwoorden door alle aanspreekvormen uit de *Antigone* te verzamelen en deze te vergelijken met het gebruik van aanspreekvormen zoals beschreven door Dickey.

Op basis van de definitie van Dickey, heb ik de volgende definitie van een aanspreekvorm geformuleerd: een aanspreekvorm is een vorm waarmee de spreker verwijst naar zijn of haar gesprekspartner. De vormen moeten 'vrij' zijn, dat wil zeggen dat deze syntactisch losstaan van de zin en weggelaten kunnen worden zonder dat de zin als geheel grammaticaal incorrect wordt. Vaak staan aanspreekvormen in de vocativus en worden ze voorafgegaan door $\tilde{\omega}$, maar dit is niet altijd het geval.⁶ De volgende verzen zijn een goed voorbeeld van een vrije aanspreekvorm uit de proloog van de *Antigone*:

<p><i>Ἰσμήνη</i> ἦ γὰρ νοεῖς θάπτειν σφ', ἀπόρρητον πόλει;</p>	<p><i>Ismene</i> Wat? Wil je hem begraven, hoewel dat aan de stad verboden is?</p>
<p><i>Ἀντιγόνη</i> 45 τὸν γοῦν ἐμὸν καὶ τὸν σὸν ἦν σὺ μὴ θέλης ἀδελφόν· οὐ γὰρ δὴ προδοῦσ' άλώσομαι.</p>	<p><i>Antigone</i> 45 Ik zal zeker mijn broer begraven en de jouwe als jij dat niet wil: want ik zal er niet op betrappt worden dat ik hem verraad.</p>
<p><i>Ἰσμήνη</i> $\tilde{\omega}$ σχετλία, Κρέοντος ἀντειρηκότος;</p>	<p><i>Ismene</i> O koppige, terwijl Kreon het verboden heeft?</p>

- *Ant.* 44-47⁷

De hier gebruikte aanspreekvorm, $\tilde{\omega}$ **σχετλία**, spreekt Antigone direct aan en staat geheel los van de erop volgende vraag.

Om de hoeveelheid aanspreekvormen te beperken worden er, net zoals Dickey, geen persoonlijk voornaamwoorden als *συ* behandeld. Daarnaast bespreek ik ook geen uitroepen. Deze lijken op aanspreekvormen omdat ze vrij zijn, in de vocativus staan en worden voorafgegaan door $\tilde{\omega}$. Maar ze worden niet gebruikt om een gesprekspartner mee aan te spreken. In het Nederlands is het onderscheid goed te zien in het volgende voorbeeld: 'O mijn God, wat erg!' is een uitroep, terwijl 'God, schenk mij een gelukkig leven' in een gebed een aanspreekvorm is waarmee je een godheid aanspreekt. Soortgelijke aanspreekvormen waarbij een godheid

⁶ Dickey (1996) 4-6

⁷ OCT 185.

aangesproken wordt komen ook voor in de *Antigone*, bijvoorbeeld ᾠ Βακχεῦ, 'o Dionysus' (*Ant.* 1121) waarmee het koor de god Dionysus aanroept in het begin van het vijfde koorlied. Deze vormen worden echter niet in deze scriptie behandeld, om het aantal aanspreekvormen verder in te perken. Er worden dus geen vormen besproken die gericht zijn aan personen die geen deel uitmaken van de personages van de tragedie.⁸

Bij het verzamelen van de aanspreekvormen is gebruikgemaakt van dezelfde methode als Dickey: eerst zijn handmatig alle vormen uit de tekst gehaald en deze daarna elektronisch gecontroleerd.⁹ De gevonden aanspreekvormen zijn verzameld in een index, die daarna werd opgedeeld in meerdere groepen.¹⁰ In het eerste hoofdstuk zijn de vormen ingedeeld op basis van semantiek, dat wil zeggen in groepen zoals 'termen van medelijden', termen van verwantschap en leeftijd', 'titels', enzovoort. Deze groepen komen overeen met de indeling die Dickey hanteert in haar boek. In het tweede hoofdstuk worden de aanspreekvormen per spreker besproken. Dit doet Dickey niet, omdat zij een groot aantal werken heeft bestudeerd in plaats van slechts één. In deze scriptie is er voor gekozen om dit wel te doen, om te onderzoeken op welke manier elk personage aanspreekvormen gebruikt en of het gebruik van aanspreekvormen tussen personages verschilt.

Mijn verwachting is dat het gebruik van aanspreekvormen in de *Antigone* afwijkt van het proza en dat deze afwijking significant is. Hoewel het aantal aanspreekvormen dat gebruikt kan worden in de tragedie beperkt is door onder andere het metrum en het verheven taalgebruik, zoals Dickey aanhaalt,¹¹ is er in de meeste gevallen toch bewust gekozen voor een bepaalde vorm boven een andere.

Deze scriptie is als volgt opgebouwd: het begint met een inleidend hoofdstuk, waarin de status quaestionis en de geraadpleegde secundaire literatuur besproken worden. Hierop volgen twee inhoudelijke hoofdstukken: in de eerste worden de aanspreekvormen besproken in groepen ingedeeld op basis van semantiek, in het tweede hoofdstuk ingedeeld per spreker. De scriptie wordt afgesloten met een conclusie. Na de conclusie zijn de bibliografie en een appendix bijgevoegd.

Het Grieks in deze scriptie is afkomstig uit de OCT van de hand van Llyod-Jones & Wilson (1990), alle gegeven vertalingen zijn van mijn hand. Bij het vertalen heb ik gebruik gemaakt van de teksteditie met commentaar van M. Griffith, de editie

---

⁸ Hiervoor wordt een uitzondering gemaakt: ᾠ κασίγνητον κάρα (*Ant.* 915), als ondersteunend argument bij het bespreken van het gebruik van aanspreekvormen door Antigone.

⁹ Dit is gedaan door in de online Thesaurus Linguae Graecae (TLG) binnen de *Antigone* te zoeken op ᾠ en alle handmatig gevonden aanspreekvormen.

¹⁰ Voor de volledige index, zie de appendix.

¹¹ Dickey (1996) 20.

met commentaar van Gross, de vertaling van de *Antigone* van Gerard Koolschijn en de LOEB online vertaling van de *Antigone* door Hugh Llyod-Jones (1994).

2 - Een overzicht van de achtergrondliteratuur en de status quaestionis

---

Is het gebruik van aanspreekvormen altijd significant? Hoe belangrijk is het ten opzichte van andere elementen uit de tekst? Bevestigt het alleen wat de tekst al suggereert of kan het een nieuwe interpretatie aan de tekst geven? Met andere woorden, voegt het gebruik van aanspreekvormen iets toe aan ons begrip van de tekst?¹²

Dit zijn een handvol van de vragen die Eleanor Dickey in haar boek *Greek Forms of Address* probeert te beantwoorden. Om dit te doen maakt ze gebruik van een massief corpus van aanspreekvormen, dat ze bestudeert met een combinatie van de methoden uit de klassieke filologie en uit de moderne sociolinguïstiek. Dit corpus is samengesteld op basis van een aantal criteria: het bestaat alleen uit proza, bevat geen teksten van na 200 n.C., geen werken waarin niet minstens 30 aanspreekvormen aan te wijzen zijn en geen fragmentarische werken. Daarnaast bestudeert Dickey alleen wat ze definieert als een 'free form of address', dat wil zeggen aanspreekvormen die syntactisch gezien los staan van de rest van de zin.¹³ Zoals vermeld in de inleiding is dit de definitie die ook in deze scriptie gehandhaafd zal worden.

Gewapend met deze definitie heeft Dickey het gekozen corpus tweemaal doorgenomen: de eerste keer handmatig, door alle teksten te lezen en de aanspreekvorm te noteren. De tweede keer elektronisch, door de gedigitaliseerde teksten te doorzoeken op ω en op de gevonden aanspreekvormen. Deze werkwijze moet zorgen voor een zo goed als foutloze accuraatheid, aldus Dickey.¹⁴ De verzamelde aanspreekvormen kunnen vervolgens op twee manieren in groepen ingedeeld worden: op basis van semantiek en op basis van het geslacht, sociale status, etc. van de spreker en aangesprokene. De tweede indeling is moeilijk te maken vanwege onze gebrekkige kennis over de wijze waarop de Grieken dit zelf indeelden. Daarom heeft Dickey ervoor gekozen uit te gaan van een indeling op basis van semantiek. Wanneer ze het relevant acht om de vormen wel in te delen op basis van bijvoorbeeld hun sociale status, gaat ze hierbij uit van de context en gezond verstand.

Bij het bestuderen van de verzamelde aanspreekvormen heeft Dickey rekening gehouden met een aantal factoren. Al deze factoren zijn in hun geheel samen te vatten als de relatie tussen de spreker en de aangesprokene en de sociale context. Met sociale context wordt bijvoorbeeld bedoeld op de aangelegenheid (bijvoorbeeld een begrafenis), de in de tekst aanwezige personen naast de spreker en het onderwerp

---

¹² Dickey (1996) 1-2.

¹³ Dickey (1996) 20-27.

¹⁴ Dickey (1996) 22-23.

van het gesprek.¹⁵ Een factor die meespeelt in het begrijpen van de sociale context is 'register': het concept dat je taalgebruik afhangt van de situatie. Een student gebruikt bijvoorbeeld niet dezelfde taal wanneer hij met zijn vrienden praat als wanneer hij een essay schrijft. Vanuit een linguïstisch oogpunt zijn alle 'stijlen' taalgebruik gelijk, maar door de sprekers zelf wordt er vaak een onderscheid gevoeld tussen 'laag' en 'hoog' taalgebruik. Omdat dit waardeoordeel inzicht kan geven in de sociale context verwijst Dickey naar 'hogere' en 'lagere' stijl.¹⁶

Een tweede factor die een grote rol speelt bij de bestuderen van de relatie tussen de spreker en de aangesprokene is 'reciprocity' of 'symmetry'. Kort gezegd, houdt dit in dat wanneer de twee sprekers aanspreekvormen van gelijke status gebruiken deze 'reciprocal' zijn en ze 'non-reciprocal' zijn wanneer dit niet het geval is. In het Nederlands is het gebruik van 'jij/je' en 'u' hier een mooi voorbeeld van. Wanneer twee vrienden elkaar beide aanspreken met 'jij' is het 'reciprocal'. Maar wanneer iemand zijn werkgever aanspreekt met 'u' en de werkgever hem aanspreekt met 'jij' is het 'non-reciprocal', in dit geval als gevolg van het verschil in status.¹⁷ Zoals het voorbeeld laat zien is 'reciprocity' met name merkbaar bij talen die een duidelijk onderscheid maken tussen de 'lage' en 'hoge' vormen, zoals het Nederlands of het Duits. Dit neemt niet weg dat het concept ook relevant is voor talen met een minder duidelijk onderscheid zoals het Grieks.

Een derde, hieraan verwante factor is het fenomeen beleefdheid. Beleefdheid en het gebruik ervan in de werken van Sophocles wordt uitgebreid behandeld door Michael Lloyd in zijn artikel *Sophocles in the Light of Face-Threat Politeness Theory*. In dit artikel geeft hij eerst een beknopte beschrijving van 'politeness theory', daarna bespreekt hij het toepassen van deze theorie op de werken van Sophocles, waaronder de *Antigone*.

Lloyd begint zijn artikel met een korte bespreking van het werk van degenen die de fundering hebben gelegd voor onderzoek naar beleefdheid als een universeel menselijk fenomeen: Brown en Levinson.¹⁸ Het concept dat zij bedacht hebben, dat ook relevant is voor de bestudering van de *Antigone*, is het concept 'face'. Eenvoudig gezegd is 'face' het publieke beeld van een persoon.¹⁹ Deze valt onder te verdelen in twee soorten: 'positive face' en 'negative face'.²⁰ De eerste is het verlangen naar goedkeuring en bewondering, de tweede het verlangen om niet in de weg gestaan of lastig gevallen te willen worden. Brown en Levinson gaan ervan uit dat dit twee

---

¹⁵ Dickey (1996) 6-8.

¹⁶ Dickey (1996) 12-14.

¹⁷ Eigen voorbeeld gebaseerd op Dickey (1996) 14-15.

¹⁸ Lloyd (1996) 2.

¹⁹ Yule 60.

²⁰ Wegens het gebrek aan een geschikt Nederlands woord ter vervanging van 'face' heb ik ervoor gekozen hier de Engelse termen te handhaven.

universele menselijke kenmerken zijn. Een bedreiging van een van deze twee 'faces' noemen ze een 'face threat'. De handeling die deze bedreiging veroorzaakt noemen ze een 'face threatening act' (oftewel FTA).²¹ Bijvoorbeeld: wanneer je iemand vraagt om de deur voor je open te doen is dit een bedreiging voor hun 'negative face'. Je vraagt hen immers om een inspanning voor je te verrichten. Dit maakt het verzoek een FTA. Om de dreiging van deze FTA te verminderen kun je in plaats van het korte 'doe de deur open' een vraag gebruiken, zoals 'wilt u alstublieft de deur voor me opendoen?'.

In dit voorbeeld is 'doe de deur open' wat Brown en Levinson definiëren als 'bald-on-record communication', de meest directe en efficiënte manier van communiceren mogelijk. Een dergelijke 'kale' uitspraak is dikwijls zeer bedreigend is voor de 'positive' of 'negative face' van degene die aangesproken wordt. Beleefdheid is volgens Brown en Levinson het afwijken van 'bald-on-record communication' om de dreiging van de FTA te verminderen.²² In het bovenstaande voorbeeld werd dit gedaan door er een vraag van te maken en 'alstublieft' te gebruiken.

Gebaseerd op deze principes van Brown en Levinson gaat 'politeness theory' oftewel beleefdheidstheorie uit van twee soorten beleefdheid: positieve en negatieve beleefdheid. Positieve beleefdheid richt zich op 'positive face', bijvoorbeeld door het uitdrukken van interesse, goedkeuring, sympathie, e.d. Negatieve beleefdheid richt zich logischerwijs op 'negative face' en probeert de dreiging te verminderen door bijvoorbeeld de aangesprokene de mogelijkheid te geven om de FTA te weigeren of te negeren. Andere voorbeelden van negatieve beleefdheid zijn het gebruik van verontschuldigen de FTA te verzachten en het indirect maken van een verzoek. Wanneer bijvoorbeeld het raam openstaat en iemand zegt 'Het tocht', wil deze persoon niet de observatie maken dat het tocht maar ervoor zorgen dat iemand het raam dichtdoet.

Naast het gebruik van beleefdheid²³ hangt het van twee andere factoren af hoe beleefd een uitspraak is: de eerste is de verhouding tussen de FTA en de gebruikte verzachting van deze bedreiging, de tweede de relatie tussen de spreker en de aangesprokene.²⁴ Zo kan een heerser het zich veroorloven zijn FTAs minder te verzachten dan een bediende.

Lloyds bespreking van de *Antigone* zal waar relevant ter plekke behandeld worden bij het bespreken van de aanspreekvormen in hoofdstuk drie en vier. Met

---

²¹ Lloyd 2.

²² Lloyd 2.

²³ Dat wil zeggen, het afwijken van 'bald-on-record communication' om de FTA van een uitspraak te verminderen.

²⁴ Lloyd 3.

name in het vierde hoofdstuk, waarin het gebruik van aanspreekvormen door de verschillende personages besproken wordt, speelt beleefdheid een belangrijke rol.

Bij het bespreken van aanspreekvormen maakt ook Dickey een onderscheid tussen positieve en negatieve beleefdheid.²⁵ Daarnaast noemt Dickey een voorbeeld van een veelvoorkomende vorm van positieve beleefdheid, die ook bij het bestuderen van de *Antigone* van belang is:

“One of the commoner forms of positive politeness is the use of ‘in-group identity markers’, such as address forms that remind the addressee that he or she has a connection to the speaker, and in Greek kinship terms in particular tend to be used this way.”²⁶

Hier stelt Dickey dat een veelvoorkomende vorm van positieve beleefdheid het gebruik van termen is die de relatie of verwantschap tussen de spreker en de aangesprokene benadrukken. Zo benadrukt de term ‘zus’ de familierelatie tussen twee personen. Zoals besproken zal worden in hoofdstuk 3 en 4, komen er in de *Antigone* veel termen van verwantschap voor en is verwantschap een belangrijk thema binnen deze tragedie.

Het laatste werk uit de secundaire literatuur dat ik hier wil noemen is het artikel van Mark Griffith, *Antigone and her Sister(s); Embodying Women in Greek Tragedy* uit het werk *Making Silence Speak; Women’s Voices in Greek Literature and Society* van André Lardinois en Laura McClure. De *Antigone* heeft drie mannelijke en drie vrouwelijke personages, de bode en wachter niet meegeteld. Daarom speelt gender bij de bestudering van deze tragedie zeker een rol. Dit geldt ook voor het bestuderen van het gebruik van aanspreekvormen in de *Antigone*, waarbij men de vraag kan stellen of er verschil is in het gebruik van aanspreekvormen door mannelijke en vrouwelijke personages.

Griffith begint zijn artikel met een algemene beschrijving van vrouwelijke personages in de tragedie. Hierbij merkt hij op dat er geen consequent en duidelijk verschil is tussen het taalgebruik van mannelijke en vrouwelijke personages. Het weergeven van een vrouw in het theater bestond voornamelijk uit gebaren, manier van lopen, houding, maskers en kostuums.²⁷ Griffith stelt daarnaast dat vrouwelijke personages niet echt een onderscheidbare ‘stem’ hebben binnen de Griekse tragedie. Hoewel zekere uitdrukkingen en emotionele uitbarstingen over het algemeen gezien werden als ‘vrouwelijk’, is er geen sprake van een glashelder onderscheid.²⁸ Verder

---

²⁵ Dickey (1996) 14-15.

²⁶ Dickey (1996) 15.

²⁷ Griffith (2001) 118.

²⁸ Griffith (2001) 121.

verandert de wijze waarop iemand spreekt afhankelijk van de situatie en zijn of haar gezelschap,²⁹ wat het onderscheiden van een 'stem' moeilijker maakt.

Na deze algemene inleiding gaat Griffith in op de vrouwelijke personages die opvallen door hun 'mannelijke' stem, zoals Antigone en de Medea in het werk van Euripides. Vervolgens gaat hij dieper in op de vrouwelijk personages uit de *Antigone*, namelijk Antigone zelf, Ismene en Euridike. Zijn behandeling van hen zal waar relevant ter plekke behandeld worden in hoofdstuk 4. Ook wordt de 'female voice' in de *Antigone* aan het eind van hoofdstuk 4 besproken.

---

²⁹ Griffith (2001) 122.

3 - Bespreking van de aanspreekvormen o.b.v. semantiek

Bij het indelen van de aanspreekvormen in groepen heb ik gebruik gemaakt van dezelfde indeling als Dickey, in tien groepen. Hieronder volgt een overzicht van de tien groepen, waarbij mijn titel gevolgd wordt door de originele Engelse titel van Dickey:

1	Namen	Names
2	Termen van verwantschap en leeftijd	Kinship and age terms
3	Titels	Titles
4	Termen van affectie en vertrouwen	Terms of affection and esteem
5	Onbepaalde aanspreekvormen en ξένε	Indefinite addresses and ξένε
6	Termen van medelijden	Terms of pity
7	Beledigingen	Insults
8	Termen op basis van etniciteit	Ethnics
9	Termen op basis van beroep en groepen	Occupational and group addresses
10	Algemene termen voor niet-mensen	Generic terms for non-humans

De appendix bevat een overzicht van alle gevonden vormen per groep. Niet alle groepen komen voor in de *Antigone*. Zo komen er in de *Antigone* geen niet-menselijke personages voor en worden, zoals gezegd in de inleiding, aanspreekvormen die niet gericht zijn aan een personage uit deze tragedie niet behandeld. Daarom worden er in dit hoofdstuk geen termen voor niet-mensen besproken. Het gebrek aan termen op basis van etniciteit³⁰ is niet opvallend, omdat alle personages in de tragedie uit Thebe komen. Onbepaalde aanspreekvormen, zoals ἀνθρώπε, 'mens' of οὗτος, 'die daar',³¹ ontbreken ook in de *Antigone*. Volgens Dickey worden deze bijna alleen gebruikt als de naam van iemand (nog) niet bekend is,³² wat in de *Antigone* niet voorkomt:

Teiresias is bijvoorbeeld al een bekend figuur voor zowel Kreon als het publiek en wordt daarom meteen aangesproken bij zijn naam. De laatste ontbrekende groep is die bestaande uit termen van affectie en vertrouwen, die Dickey ook wel 'friendship

---

³⁰ Bijvoorbeeld Συρακόσιε, 'de man uit Syracuse'.

³¹ Dickey (1996) 145.

³² Dickey (1996) 145-6.

terms' noemt. Onder deze groep vallen de vormen waarvan de betekenis respect of affectie suggereert. Veelvoorkomende voorbeelden hiervan zijn φίλε, 'vriend', en ἄριστε, 'beste'.³³ Waarschijnlijk komt ook deze groep niet voor omdat er geen reden toe is om deze te gebruiken: de meeste dialogen in de *Antigone* zijn tussen familieleden of gesprekken met een bode of wachter. In deze gevallen worden er volgens Dickey andere aanspreekvormen gebruikt, zoals later in dit hoofdstuk verder wordt behandeld. Dat er in deze tragedie geen aanspreekvormen uit deze groepen voorkomen suggereert dus niet dat deze niet voor kunnen komen in de tragedie in het algemeen, alleen dat ze niet geschikt zijn voor de *Antigone*.

1 - Namen

Volgens Dickey is het de norm om iemand alleen bij zijn naam aan te spreken. Als dat niet genoeg is, is er geen vaste manier om de aanspreekvorm te verduidelijken. Een veelvoorkomende manier is het toevoegen van de naam van de vader of de plaats van afkomst,³⁴ zoals we in de *Antigone* zien bij παῖ Μενουκέως, 'zoon van Menoikeus' (*Ant.* 211, 1098). Een andere mogelijkheid is het toevoegen van een ander onderscheidend kenmerk,³⁵ zoals ὦ γεραῖοῦ Τειρεσία, 'o oude Teiresias' (*Ant.* 991, 1045).

In de *Antigone* wordt in totaal zes keer iemand aangesproken met zijn naam, waarvan er vier afzonderlijke vormen zijn. De eerste vorm is het eerste vers van de tragedie: ὦ κοινόν ἀυτάδελφον Ἰσμηνης κάρα (*Ant.* 1), zeer letterlijk vertaald 'O verwant bloedeigen zusterlijk hoofd van Ismene'. Dit is beter te vertalen als 'O mijn bloedeigen zuster Ismene'. Hiermee spreekt Antigone haar zus Ismene aan, die zojuist het podium betreedt. Het meest opvallende aan deze aanspreekvorm is de lengte en uitgebreidheid ervan. Dickey stelt:

“In address, as in reference, the usual form was the given name alone,... , and patronymics or ethnics were rarely used in address.”³⁶

Hier voegt ze, op basis van het werk van Wendel, in een voetnoot aan toe dat deze uitspraak van toepassing is op zowel proza als poëzie.³⁷ Als we hiervan uitgaan wijkt deze vorm duidelijk af van de norm. Met vier woorden (ὦ niet meegeteld hebbend) is de aanspreekvorm ook de langste van de aansprekingen bij naam en een van de

---

³³ Dickey (1996) 108.

³⁴ Dickey (1996) 45.

³⁵ Dickey (1996) 45.

³⁶ Dickey (1996) 45.

³⁷ Dickey (1996) 45.

langste van het stuk in zijn geheel. Alleen bij de negende groep, termen voor het aanspreken van groepen, zijn langere vormen te vinden.

De lengte van deze aanspreekvorm is waarschijnlijk voor een groot deel te wijten aan zijn positie in de tekst: het is het allereerste vers en staat daardoor meer dan erop volgende verzen in de spotlight. Ook wordt in dit eerste vers door het gebruik van κοινόν, 'gemeenschappelijk', en ἀντάδελφον, 'van eigen zuster', meteen de nadruk gelegd op verwantschap en familie, wat een belangrijk thema is binnen het stuk als geheel.

Daarnaast sluit deze aanspreekvorm aan bij de dialoog die volgt: Antigone komt naar Ismene met de bedoeling haar hulp te zoeken bij het begraven van Polyneikes. Om haar over te halen legt ze de nadruk op de band tussen hen als broeders en zusters.³⁸ De eerste twee adjectiva uit deze aanspreekvorm zijn dus functioneel en vormen een onderdeel van Antigone's betoog. Enerzijds is het gebruik van en κοινόν en ἀντάδελφον over de top, anderzijds geeft het des te meer nadruk. Het gebruik van ἀντάδελφον en de interpretatie daarvan is ook een punt van discussie, zoals weergegeven in het commentaar van Griffith. Sommigen menen dat de prefix αὐτο-, 'zelf-' of 'eigen-', nauwelijks meer nadruk geeft, anderen zien het als een nadruk op verwantschap.³⁹ Het gebruik van het omslachtige Ἰσμηνης κάρα, 'hoofd van Ismene', in plaats van direct Ἰσμηνη is waarschijnlijk te wijten aan het gebruik van het metrum. Zoals bij elke tragedie, speelt het metrum ook in de *Antigone* een grote rol en stelt het beperkingen aan de vormen die gebruikt kunnen worden: alles moet tenslotte binnen het metrum passen. In de dialogen is dit meestal de iambische trimeter. Dit neemt niet weg dat het opvallend is dat Sophocles er voor heeft gekozen om het gehele eerste vers te gebruiken als een aanspreekvorm en niet bijvoorbeeld een deel van het vers, wat in de *Antigone* vaker voorkomt.

Na deze zeer uitgebreide eerste aanspreekvorm is de tweede vorm opvallend eenvoudig: Ἀντιγόνη, 'Antigone' (*Ant.* 11). Hiermee spreekt Ismene Antigone aan nadat deze uitgesproken is. Zoals eerder gezegd, is het gebruik van alleen de naam de norm.⁴⁰ Op zichzelf gezien wijkt Ἀντιγόνη dus niet af van de norm zoals beschreven door Dickey. Maar deze aanspreekvorm wordt net tien verzen na de zojuist besproken uitgebreide aanspreekvorm in vers 1 gebruikt. Ook zijn vers 1 en vers 11 de eerste keren dat de zussen elkaar aanspreken. Door hun positie is het bijna vanzelfsprekend de twee vormen te vergelijken. Daarom lijkt het me aannemelijk dat

---

³⁸ Llyod 7 - "In the first line of *Antigone*, however, Antigone emphasizes her blood-tie to Ismene as the prelude to an onerous request based on that tie." Zie verder ook Griffith (2001) 127.

³⁹ Griffith (2001) 120.

⁴⁰ Dickey (1996) 45.

ook het publiek in de Oudheid het grote contrast is opgevallen tussen het uitbundige ὦ κοινόν ἀυτάδελφον Ἰσμηνης κάρα en het ingetogen Ἀντιγόνη. Dit contrast sluit aan bij het contrast tussen de persoonlijkheden van Antigone en Ismene zoals wij ze leren kennen in de rest van de proloog: Antigone is emotioneel en ongeremd, Ismene rustig en redelijk.⁴¹ De gebruikte aanspreekvormen dragen in dit geval bij aan de karakterisering van de personages. Daarnaast heeft het gebruik van de namen van Antigone en Ismene in beide gevallen ook een praktische functie, om het publiek te laten weten wie de acteurs op het toneel zijn.

Na deze twee verwante vormen volgt παῖ Μενουκέως (*Ant.* 211, 1098). Beide keren wordt deze vorm gebruikt door het koor, dat bestaat uit oude Thebaanse mannen. Volgens de norm van Dickey zou de normale vorm de naam Κρέον zijn in plaats van een patroniem. Een andere mogelijkheid die Dickey noemt om iemand van een hogere status aan te spreken is om hem aan te spreken bij zijn titel, in het geval van Kreon als koning. Het koor doet dit regelmatig met ἄναξ. Omdat ἄναξ evenveel lettergrepen heeft als Κρέον, lijkt zeer waarschijnlijk dat hier gekozen is voor het langere παῖ Μενουκέως vanwege het metrum. Ook kan hier gekozen zijn voor παῖ Μενουκέως omdat deze vorm tot een ‘hoger’ taalgebruik behoort dan Κρέον. Dickey suggereert dat dichters vaak het gebruik van alleen de naam vermijden en ongewone woorden verkiezen boven gewone omwille van de stijl.⁴²

De aanspreekvorm in vers 211 is niet in alle handschriften hetzelfde. In de meeste handschriften staat namelijk παῖ Μενουκέως Κρέον. Dit wordt door Griffith geëmend tot παῖ Μενουκέως, ποεῖν. Ook de OCT houdt deze emendatie aan,⁴³ waardoor je het volgende zinsdeel krijgt:

Χορός	Koor
σοὶ ταῦτ' ἀρέσκει, παῖ Μενουκέως,	Dit is wat aan u behaagt, zoon van
ποεῖν	Menoikeus , te doen met degene die
τὸν τῆδε δύσθουν καὶ τὸν εὐμενῆ	deze stad slechtgezind is en degene die
πόλει. ⁴⁴	deze stad goedgezind is:

naast het in de handschriften gevonden:

Χορός	Koor
σοὶ ταῦτ' ἀρέσκει, παῖ Μενουκέως	Dit is wat aan u behaagt, Kreon zoon

⁴¹ Griffith (2001) 127-9.

⁴² Dickey (1996) 48.

⁴³ OCT 191.

⁴⁴ OCT 191 en Griffith (1999) 80.

Κρέον,
τὸν τῆδε δύσνον καὶ τὸν εὐμενῆ
πόλει.⁴⁵

van Menoikeus, dat gebeurt met
degene die deze stad slechtgezind is en
degene die deze stad goedgezind is:

Het in de OCT gebruikte ποεῖν is gevonden in de kantlijn van een van de manuscripten. Volgens Griffith moet de lezing Κρέον wel foutief zijn, omdat het gebruiken van zowel de naam als een patroniem overvloedig is en in Sophocles alleen voorkomt bij formele aansprekingen. Een tweede argument dat Griffith aanvoert is dat de twee accusativi in de zin een werkwoord nodig hebben.⁴⁶ Een mogelijk argument voor het behoud van Κρέον is dat de zin niet grammaticaal incorrect is wanneer je een werkwoord aanvult, wat wel vaker nodig is in de tragedie. Daarnaast noemen alle manuscripten Κρέον en kunnen we de vorm daarom mijns inziens niet zomaar naast ons neerleggen. Als we uitgaan van de niet-geëmmende vorm wijkt de aanspreekvorm duidelijk af van Dickey, die nergens noemt dat een naam en patroniem tegelijk gebruikt worden.

De laatste vorm is ὦ γεραῖε Τειρεσία, 'o oude Teiresias', in vers 991 en 1045. De twee vormen vallen dus binnen dezelfde honderd regels, wat te verwachten is aangezien Teiresias alleen in het vijfde epeisodion op het toneel aanwezig is. De nadruk wordt gelegd op de leeftijd van Teiresias door het gebruik van γεραῖε, dat afwijkt van Dickey's norm van het gebruik van alleen de voornaam. Mogelijk is er afgeweken omdat deze vorm redelijk makkelijk binnen de iambische trimeter van de tragedie past. Daarnaast onderscheid het toevoegen van γεραῖε Teiresias verder en benadrukt het zijn positie als oude man.

Het gebruik van namen als aanspreekvorm in de *Antigone* wijkt dikwijls af van de standaard beschreven door Dickey. De enige vorm die niet afwijkt, Ἀντιγόνη (*Ant.* 11), valt juist hierdoor op. Soms is deze afwijking van de norm te wijten aan niets meer dan het metrum, maar soms is deze significant en kan het helpen bij de interpretatie van een zin of passage.

2 - Termen van verwantschap en leeftijd

Dit is met 15 gevonden vormen de grootste groep aanspreekvormen in de *Antigone*. Binnen deze groep wordt er een onderscheid gemaakt tussen aanspreekvormen op basis van verwantschap en aanspreekvormen op basis van leeftijd. Ik zal beginnen met de vormen op basis van verwantschap, omdat dit met 11 van de 15 vormen de grootste groep is.

---

⁴⁵ Deze zin is gereconstrueerd o.b.v. Griffith (1999) 80, 163.

⁴⁶ Griffith (2001) 163.

De eerste aanspreekvorm op basis van verwantschap is de tragedie is ὦ κασιγνήτη, 'o zuster' (*Ant.* 49, 544). Ismene gebruikt deze vorm tweemaal om Antigone aan te spreken. Aangezien Antigone haar zus is, is de keuze voor deze vorm niet erg opvallend. In vers 915 gebruikt Antigone een vergelijkbare vorm om naar Polyneikes te verwijzen, namelijk ὦ κασίγνητον καρα, 'o broer'. Over het gebruik van aanspreekvormen op basis van verwantschap als ὦ κασιγνήτη zegt Dickey het volgende:

“The addresses ἀδελφε ‘brother’ and ἀδελφή ‘sister’ are used between siblings, but they are not common, for brothers and sisters often addressed each other in other ways... In poetry, ἀδελφε is used to actual siblings, but it is not a very common term and does not appear before Sophocles. Other KTs⁴⁷ for siblings, such as κασίγνητε, are often used in instead of ἀδελφε in Homer and in tragedy, and siblings as addressees are rare in comedy.”⁴⁸

De “other ways” waar Dickey in deze passage naar verwijst zijn het aanspreken bij hun naam, wat het meest voorkomt, of het gebruiken van beledigingen. In het corpus dat Dickey bestudeerd heeft komt het maar zeer weinig voor dat een zus aangesproken wordt door haar broer of zus. Maar op basis van de gevonden vormen in proza concludeert Dickey dat broers en zussen elkaar normalerwijs hetzelfde aanspreken als mensen die geen familie zijn. Aanspreekvormen op basis van verwantschap worden vooral gebruikt als men de naam van zijn broer of zus niet weet of om de familierelatie te benadrukken. Tot slot noemt Dickey dat uit het werk van Wendel blijkt dezelfde regels van toepassing zijn in poëzie.⁴⁹ Als we hiervan uitgaan, is het aannemelijk dat Ismene tweemaal een aanspreekvorm op basis van verwantschap gebruikt bij het aanspreken van Antigone om hun relatie als zussen te benadrukken en haar daarmee verder te overtuigen. Dit lijkt op wat Antigone doet in de proloog, zoals besproken op pagina 14-15. De termen van verwantschap die hier besproken zijn wijken dus niet af van Dickey, maar geven wel nadruk.

De volgende twee vormen zijn verwant: ὦ παί, 'o kind' (*Ant.* 632, 639, 648, 1340) en ὦ πάτηρ, 'o vader' (*Ant.* 635, 693, 701). De meeste hiervan (uitgezonderd ὦ παί in 1340) komen voor in de dialoog tussen Kreon en Haimon in het derde epeisodion, dat wil zeggen vers 631 tot 780. In dit epeisodion komt Haimon naar Kreon en probeert hem met rede ervan te overtuigen om Antigone niet te straffen. Kreon wil niet toegeven en het gesprek escaleert tot een ruzie. De aanspreekvormen op basis van verwantschap

---

⁴⁷ ‘kinship terms’, oftewel termen op basis van verwantschap.

⁴⁸ Dickey (1996) 88.

⁴⁹ Dickey (1996) 226-227.

worden met name gebruikt voor de ruzie. Volgens Dickey is *παί* genderneutraal en wordt het vaak gebruikt door een ouder bij het aanspreken van zijn of haar kind.⁵⁰ Ook *πάτηρ* is een vrij normale manier om je ouders aan te spreken, zowel in proza als in poëzie.⁵¹ De hier gebruikte vormen wijken dus niet af van het gebruik van termen van verwantschap zoals Dickey het beschrijft.

De woorden *παί* en *τέκνον* kunnen naast aanspreekvorm op basis van verwantschap ook als aanspreekvorm op basis van leeftijd gebruikt worden om iemand aan te spreken die jonger is dan de spreker. In de *Antigone* worden ze driemaal zo gebruikt. De eerste keer is in vers 855, wanneer het koor Antigone aanspreekt met *ὦ τέκνον*. In de volgende akte spreekt Teiresias Kreon aan als *τέκνον* (*Ant.* 1023). Het gebruik van een term van leeftijd hier wijkt af van Dickey. Zij stelt namelijk dat oude mensen degenen die jonger zijn dan zichzelf hetzelfde aanspreken als anderen dat zouden doen. Ook stelt ze dat ouderdom mannen niet het recht geeft om personen die een hogere status hebben informeler aan te spreken.⁵² Toch is dat precies wat Teiresias hier doet. Dit zorgt ervoor dat het gebruik van *τέκνον* in deze passage onbeleefder is dan het gebruik van *Κρεον* of *ἄναξ* zou zijn geweest. Een mogelijke verklaring is dat het gebruik van *τέκνον* hier aansluit bij de manier waarop Teiresias aangesproken wordt, als *ὦ πρόςβυ*, 'o oude man' (*Ant.* 1033). De gebruikte aanspreekvormen benadrukken het verschil tussen Teiresias als 'wijze oude man' en Kreon als 'kind' die nog iets van hem kan leren.⁵³ Dit past bij zijn rol als "figure of unassailable authority and insight... a trusty and benevolent advisor, free of any personal or political bias".⁵⁴ De laatste aanspreekvorm op basis van leeftijd is *ὦ παῖ* (*Ant.* 1087), waarmee Teiresias de jongen aanspreekt dat hem begeleid. Het gebruiken van *παῖ* om een kind aan te spreken komt wel overeen met Dickey.

De meeste termen van verwantschap en leeftijd in de *Antigone* wijken niet af van de beschrijving van Dickey. De termen *κασίγνήτη* en *κασίγνητον κάρα* wijken een beetje af van de norm door het gebruik van een term van verwantschap in plaats van een naam, maar volgens Dickey komt dit vaker voor. Een grotere afwijking is het gebruik van de term *τέκνον* voor Kreon, waar in hoofdstuk 4 nog op teruggekomen wordt.

---

⁵⁰ Dickey (1996) 66-68.

⁵¹ Dickey (1996) 78.

⁵² Dickey (1996) 211: "When addressing younger people, the elderly appear to use the same addresses everyone else would use... There is no evidence that advanced age gave a Greek the right to address superiors more familiarly or inferiors more condescendingly than would a younger man."

⁵³ Hier wordt in H4, pagina 33-34 dieper op ingegaan.

⁵⁴ Griffith (1999) 295.

3 - Titels

Verreweg de meest voorkomende titel in de *Antigone* is ἄναξ, 'koning' (*Ant.* 223, 278, 388, 563, 724, 766, 1091, 1103). Binnen de *Antigone* wordt hier altijd Kreon mee aangesproken, de koning van Thebe. Hij wordt hiermee aangesproken door de wachters, het koor en Ismene, die allen onderdanig aan hem zijn. De term wordt in proza niet gebruikt voor mensen, maar in de poëzie regelmatig. Met name Sophocles en Euripides gebruiken de vocatief ἄναξ vaak om koningen mee aan te duiden.⁵⁵ Het gebruik van ἄναξ komt volgens Dickey zeer weinig voor in proza, maar met grote regelmaat in poëzie, vooral in de werken van Euripides en Sophocles.⁵⁶ Daarnaast is het opvallend dat Kreon zoveel met zijn titel aangesproken wordt: volgens Dickey worden Griekse heersers in proza aangesproken met hun naam, soms met een patroniem en zelden met een titel als βασιλεῦ, 'koning'.⁵⁷ Mogelijk is deze afwijking vanwege het verschil in taalgebruik tussen de tragedie en proza.

Naast ἄναξ wordt Kreon ook eenmaal door een bode aangesproken met de titel ὦ δεσποθ', 'o heerser' (*Ant.* 1277). Deze vorm sluit aan bij de aanspreekvorm die circa 80 verzen eerder gebruikt is door een bode, mogelijk dezelfde, om Euridike aan te spreken: φίλη δέσποινα, 'geliefde meesteres' (*Ant.* 1192). Dickey suggereert dat δεσπότης gebruikt wordt door mensen met een lage sociale positie of door mensen die bijzonder onderdanig over willen komen, terwijl vormen als ἄναξ of βασιλεῦ in alle andere gevallen gebruikt worden.⁵⁸ In het geval van een bode is het eerste aannemelijker en zegt de gebruikte aanspreekvorm iets over de lagere sociale status van de bode.

In de *Antigone* worden dus veelal andere titels gebruikt dan volgens Dickey in proza het geval is. Daarnaast lijken er ook vaker titels gebruikt te worden in plaats van namen.

6 - Termen van medelijden

Het is misschien niet verrassend dat er meerdere termen van medelijden voorkomen in een tragedie als de *Antigone*. Vormen van τάλας, 'ongelukkig', of het vrouwelijke τάλαινα komen volgens Dickey veel voor als termen van medelijden. Deze vormen worden volgens haar gebruikt om medelijden of sympathie weer te geven. Daarnaast kunnen deze termen in poëzie ook gebruikt worden als berisping.⁵⁹ Ook in de *Antigone* worden deze tweemaal gebruikt, beide keren door Ismene. In de proloog

---

⁵⁵ Dickey (1996) 102.

⁵⁶ Dickey (1996) 102.

⁵⁷ Dickey (1996) 236.

⁵⁸ Dickey (1996) 97.

⁵⁹ Dickey (1996) 161-3.

spreekt zij Antigone aan met ὦ ταλαῖφρον, 'o veel verdragende' (*Ant.* 39). Deze vorm lijkt gebruikt te zijn uit medeleven met Antigone en haar situatie; Antigone heeft zojuist aan Ismene uitgelegd dat Kreon het verboden heeft om Polyneikes te begraven.

Daarnaast gebruikt Ismene nog een tweede term van medelijden om Antigone aan te spreken, ὦ σχετλία, 'o rampzalige' (*Ant.* 47). Zoals Dickey beschrijft is deze term lastig te classificeren: het kan zowel een term van medelijden zijn als een belediging.⁶⁰ Ook in de *Antigone* is het gebruik niet direct duidelijk: uit de twee andere termen van medelijden die Ismene gebruikt blijkt haar oprechte medelijden, maar tegelijk heeft σχετλία hier ook een negatieve bijklank. Als je σχετλία negatief opvat zou een mogelijke vrije vertaling van de zin zijn:

Ἰσμήνη

ὦ σχετλία, Κρέοντος ἀντειρηκότος;

Ismene

O rampzalige, terwijl Kreon het verboden heeft?

- *Ant.* 47⁶¹

Als je deze interpretatie aanhoudt toont Ismene wel medelijden met Antigone, maar weinig sympathie.

De termen van medelijden worden niet erg uitgebreid besproken door Dickey, maar de vormen zoals ze gebruikt worden in de *Antigone* lijken met haar beschrijving overeen te komen.

7 - Beledigingen

In de *Antigone* komen kort na elkaar twee beledigingen voor, tijdens de ruzie tussen Kreon en Haimon. Beide beledigingen worden geuit door een emotionele Kreon, terwijl Haimon relatief rustig lijkt te blijven:

Κρέων

742 ὦ παγκάκιστε, διὰ δίκης ἰὼν
πατρί;

Kreon

742 **O door en door slechte**, ga jij in tegen het recht van je vader?

Αἴμων

οὐ γὰρ δίκαιά σ' ἔξαμαρτάνονθ'
όρῶ.

Haimon

Omdat ik zie dat u een onrechtvaardige fout begaat.

⁶⁰ Dickey (1996) 164.

⁶¹ OCT 185; zie p.3 voor een alternatieve vertaling.

Κρέων

ἀμαρτάνω γὰρ τὰς ἐμὰς ἀρχὰς
σέβων;

Kreon

Want ik maak een fout terwijl ik
mijn heerschappij eerbiedig
vervul?

Αἴμων

745 οὐ γὰρ σέβεις τιμάς γε τὰς θεῶν
πατῶν.

Haimon

745 Omdat u het niet eerbiedig vervult
terwijl u de eer van de goden met
voeten treedt.

Κρέων

ὦ μισθρὸν ἦθος καὶ γυναικὸς
ὑστερον.

Kreon

O afschuwelijke je karakter is zelfs
lager dan dat van een vrouw!

Αἴμων

οὐ τὰν ἔλοις ἦσσω γε τῶν
αἰσχρῶν ἐμέ.

Haimon

Jij kan me er nooit op betrappen
dat ik toegeef aan iets schandelijks.

Ant. 742-747 ⁶²

Uit deze passage blijkt dat het gebruik van beledigingen ervoor zorgt dat Kreon nog bozer en emotioneler overkomt dan zonder deze het geval zou zijn. Dit effect wordt nog verder versterkt door het contrast met de rustige antwoorden van Haimon.

Volgens Dickey is *μισθρὸν*, 'bevlekt' of 'smerige', waar *μισθρὸν* aan verwant is, een veelvoorkomende belediging in alle perioden. Daarnaast lijkt het vrij ernstige belediging te zijn.⁶³ De belediging *παγκάκιστε* wordt niet genoemd door Dickey, maar de vormen *κακέ*, 'slechte', en de overtreffende trap ervan *κάκιστε*, 'slechtste', wel. Volgens haar is *κάκιστε* de meest veelvoorkomende belediging in de tragedie en is het van een hoger 'register' dan *μισθρὸν*.⁶⁴ Het is zeker een sterke belediging en de prefix *παγ-* maakt hem alleen maar sterker.

Het gebruik van beledigingen wijkt niet duidelijk af van Dickey. Beide vormen komen vaker voor in zowel proza als poëzie.

9 - Termen op basis van beroep en groepen

Tot slot de termen op basis van beroep en van groepen. Deze vormen worden in de

---

⁶² OCT 213.

⁶³ Dickey (1996) 167.

⁶⁴ Dickey (1996) 167.

Antigone voornamelijk gebruikt om het koor aan te spreken. Hiervoor worden verscheidene vormen gebruikt, van het eenvoudige ἄνδρες, 'mannen' (*Ant.* 162) tot het meer uitgebreide Κάδμου πάροικοι καὶ δόμων Ἀμφίονος', Buren van Kadmos en het huis van Amfion' (*Ant.* 1155). ἄνδρες is volgens Dickey verreweg de meest voorkomende vorm om een groep mee aan te spreken. Op de tweede plaats staat een aanspreekvorm op basis van etniciteit of op de derde plaats van beroep. Vaak bestaan deze uit ἄνδρες aangevuld met een bijvoeglijk naamwoord, maar soms wordt ἄνδρες weggelaten.⁶⁵ In de *Antigone* zien we vooral aanspreekvormen op basis van etniciteit: vormen als het eerder genoemde Κάδμου πάροικοι καὶ δόμων Ἀμφίονος en ὦ γᾶς πατρίδας πολῖται, 'burgers van mijn vaderland' (*Ant.* 806) spreken het koor aan als burgers van Thebe. Verder spreekt Teiresias Kreon en het koor aan als Θήβης ἀνακτες (*Ant.* 988). Griffith suggereert dat Teiresias bewust het koor aanspreekt als eerste stap naar de 'degradatie' van Kreon als koning tot slechts een medeheerser.⁶⁶ Deze vormen wijken af van Dickey door geheel andere woorden dan ἄνδρες te gebruiken. Wat wel overeenkomt met Dickey dat vaak etniciteit gebruikt wordt als aanspreekvorm voor een groep. Over het algemeen wijken de specifieke vormen die gebruikt worden in de *Antigone* af, maar is het principe hetzelfde. Het afwijken van de vormen is mogelijk te wijten aan het metrum en verheven taalgebruik van de tragedie. De enige vorm die zeer waarschijnlijk significant afwijkt is het hierboven besproken Θήβης ἀνακτες.

Naast deze termen op basis van groepen komen er ook twee aanspreekvormen op basis van beroep voor in de *Antigone*, beide bij het aanspreken van dienaren. De eerste is ὀπάονες, 'dienaren' (*Ant.* 1108), de tweede πρόσπολοι, 'dienstknechten' (*Ant.* 1214). Dickey bespreekt geen aanspreekvormen voor een groep dienaren, waardoor er geen vergelijking met het proza mogelijk is.

Het grootste verschil met het gebruik van aanspreekvormen zoals beschreven door Dickey is in het gebruik van namen, titels en termen voor het aanspreken van groepen. Vooral het gebruik van de namen wijkt opvallend veel af en de enige vorm die niet afwijkt valt juist daardoor op. Het verschil in het gebruik van titels en termen voor groepen is waarschijnlijk voor een groot deel te wijten aan het 'hogere' taalgebruik van de tragedie en het metrum. Maar er zijn ook enkele vormen uit die groepen die waarschijnlijk significant afwijken, zoals Θήβης ἀνακτες. Uit de andere groepen wijken er bijna geen vormen af. Het gebruik van termen van medelijden en beledigingen wijkt zelfs geheel niet af van de norm van Dickey.

⁶⁵ Dickey (1996) 180.

⁶⁶ Griffith (1999) 297: zie verder p.32-33.

4 - Bespreking aanspreekvormen per spreker

In dit hoofdstuk wordt het gebruik van aanspreekvormen per spreker besproken, met het doel om te bepalen of er verschil is tussen de manier waarop verschillende sprekers aanspreekvormen gebruiken. Dit verschil (of gebrek eraan) kan ons iets vertellen over de manier waarop aanspreekvormen gebruikt worden om een personage vorm te geven.

Antigone

Het lijkt passend om dit hoofdstuk te beginnen met de eerste spreker van de *Antigone*: Antigone zelf. Ze verschijnt meerdere keren op het podium. De eerste aanspreekvorm die ze gebruikt, Ω κοινόν ἀυτάδελφον Ἴσμηνης κάρα (*Ant.* 1), is ook in het voorafgaande hoofdstuk uitgebreid besproken, maar toch wil ik er nu verder op ingaan. Deze vorm is een voorbeeld van wat Lloyd beschrijft als 'positieve politeness',⁶⁷ oftewel positieve beleefdheid. Antigone wil bij Ismene in de gunst komen en het benadrukken van hun verwantschap is een van de methoden die Antigone inzet om dat te bereiken. Daarnaast verkleint het gebruik van deze vorm de 'face threat' die het verzoek inhoudt voor Ismene. Maar mogelijk is dat niet de enige reden waarom er voor deze vorm gekozen is, waar een eenvoudig Ἴσμηνη had voldaan. Lloyd suggereert namelijk dat overdreven positieve beleefdheid de dramatische functie kan hebben van het weergeven van affectie, wat anders binnen de grenzen van de tragedie bijna niet mogelijk is.⁶⁸ Als je deze vorm opvat als een teken van affectie jegens Ismene, blijft natuurlijk nog steeds de vraag of deze affectie oprecht is of slechts een manier om haar over te halen. Misschien is het wel beide.

Naast Ismene spreekt Antigone ook de overleden Polyneikes aan met ω κασίγνητον κάρα, 'o broer' (*Ant.* 915). Het gebruik van κάρα, dat we ook in het vorige hoofdstuk gezien hebben, komt vaker voor in de tragedie en is verder niet opvallend. Het gebruiken van een term van verwantschap om je broer aan te spreken is volgens Dickey vrij normaal, al is het gebruiken van een naam ook mogelijk.⁶⁹

Behalve haar verwanten spreekt Antigone ook tweemaal het koor aan. Zij gebruikt hiervoor beide keren een vrij uitgebreide aanspreekvorm, namelijk ω γὰς πατρίας πολῖται, 'o burgers van mijn vaderland' (*Ant.* 806) en ω πόλις, ω πόλεως πολυκτῆμονες ἄνδρες, 'o stad, o rijke mannen van de stad' (*Ant.* 842-3). Deze aanspreekvormen zijn uitgebreider dan de vormen die Dickey beschrijft,⁷⁰ maar lijken verder niet af te wijken. De context van de eerstgenoemde vorm, ω γὰς πατρίας πολῖται, is lastig: Antigone spreekt hiermee het koor aan wanneer ze het

---

⁶⁷ Lloyd 3; voor meer hierover zie p.8-10.

⁶⁸ Lloyd 7.

⁶⁹ Dickey (1996) 226-7.

⁷⁰ Dickey (1996) 177-182.

podium op komt om naar haar graf te gaan. Hoewel dit een aanspreekvorm is (hij staat vrij en ze spreekt het koor er direct mee aan, dat aanwezig is op de orchestra), maakt het geen deel uit van een dialoog zoals we die zien in de rest van de tragedie. Deze aanspreekvorm is deel van een *amoibaion*, een lyrische uitwisseling tussen het koor en een acteur. Het gebruikte metrum is dus heel anders dan de iambische trimeter die meestal voor dialogen gebruikt wordt. Ook is het gebruikte ‘register’ hoger en emotioneler.⁷¹ Om deze redenen is het moeilijk iets te zeggen over het gebruik van deze aanspreekvorm binnen de context of hoe beleefd of onbeleefd Antigone hier is. De positie van de vorm binnen een *amoibaion* is wel een mogelijke verklaring voor de lengte van de vorm en de woordkeus: dit past het beste binnen de lyrische vorm. De tweede vorm, ὦ πόλις, ὦ πόλεως πολυκτῆμονες ἄνδρες, valt binnen dezelfde scene en is daarom om dezelfde redenen moeilijk te interpreteren.

De verschillende aanspreekvormen die gebruikt worden door Antigone zijn dus allemaal relatief uitgebreid en lang, maar het is vaak moeilijk vast te stellen hoe significant dit is en in welke mate dit is beïnvloed door hun positie binnen de tekst. De gebruikte vormen zijn verder niet onbeleefd en lijken passend voor degene of diegenen die ermee aangesproken worden.

Kreon

Kreon is misschien wel het meest onbeleefde personage uit de Antigone. Toch blijkt dit niet direct uit de aanspreekvormen die hij gebruikt. ἄνδρες (*Ant.* 162) is misschien wat kortaf tegenover het koor, maar hij is de koning en staat qua status duidelijk boven hen. Het koor bestaat namelijk uit oude Thebaanse mannen van een hoge afkomst, die bijeengekomen zijn als adviesraad voor Kreon en om de bewoners van Thebe vertegenwoordigen.⁷²

Toch haalt Lloyd vers 162 aan als een voorbeeld van Kreon’s botheid:

“He tends to initiate contact bluntly, even when he is not actually trying to be offensive (162, 387, 531, 632–4, 991), and he can be very impolite (244, 280–1, 444–7, 1055)”⁷³

Ook spreekt Kreon zijn dienaren voor het gevoel van de moderne lezer kortaf aan, maar het is te betwijfelen of dit door het Griekse publiek echt werd gevoeld als beledigend.⁷⁴ Wel opvallend is dat Lloyd in het zojuist aangehaalde citaat ook vers

⁷¹ Griffith (1999) 13.

⁷² Griffith (1999) 139.

⁷³ Lloyd 17.

⁷⁴ Lloyd 4: “Unredressed orders are appropriate when addressing inferiors such as slaves (e.g. El.

632-4 aanhaalt als voorbeeld van Kreon's 'botte' aansprekingen. Dit is het moment waarop hij zijn zoon Haimon aanspreekt, die zojuist aan komt lopen:

<p><i>Κρέων</i></p> <p>632 τὰχ' εἰσόμεσθα μάντεων ὑπέροτρον.</p> <p>ὦ παῖ, τελείαν ψῆφον ἄρα μὴ κλύων τῆς μελλονύμοφου πατροῖ λυσσαίνων πάρεει; ἦ σοὶ μὲν ἡμεῖς πανταχῆ, δρωῶντες φίλοι;</p>	<p><i>Kreon</i></p> <p>632 Wij zullen het snel weten, beter dan van een ziener.</p> <p>O kind, jij komt toch niet wenend om mijn voltooide besluit aangaande je toekomstige bruid terwijl je raast op je vader?</p> <p>Of ben ik nog je eigen, wat ik ook doe?</p>
--	---

- *Ant.* 632-4 ⁷⁵

Een reden waarom deze passage onbeleefd is, is dat het twee directe vragen zijn. Deze geven de aangesprokene geen mogelijkheid om niet te antwoorden en zijn daarom een grote 'negative face treat'.⁷⁶ Ook geeft het gebruik van ἄρα μὴ aan dat Kreon een ontkennend antwoord verwacht en daarmee de reactie van Haimon in een zekere richting duwt, wat de 'negative face threat' nog groter maakt. Het loont zich om hier een onderscheid te maken tussen zekere gradaties van onbeleefdheid, hoewel Lloyd dit in zijn artikel niet doet. Kreon is in deze passage volgens de algemene standaard die Lloyd beschrijft onbeleefd, maar voor Kreon als personage is dit niveau van onbeleefdheid de norm. Later wijkt Kreon hiervan af door nog onbeleefder te zijn tegenover Haimon.

Dit voorbeeld laat ook zien hoeveel Kreon aanneemt: hij voelt zich al aangevallen door Haimon voordat deze ook maar een woord geuit heeft. Het gebruik van de aanspreekvorm παῖ is volgens Dickey een normale aanspreekvorm om als vader je kind mee aan te spreken.⁷⁷ Maar in deze zin maakt de vorm deel uit van de 'negative face threat' omdat Kreon door deze aanspreekvorm te gebruiken Haimon direct aanspreekt en dus als het ware geen vluchtroute voor hem openlaat, wat wel beleefd zou zijn. De context maakt dat het gebruik van ὦ παῖ in deze passage onbeleefd is, niet de vorm zelf. Zoals gezegd wordt later in de dialoog Kreons onbeleefdheid alleen maar erger, tot hij Haimon uit begint te schelden.⁷⁸ Dit wijkt

---

1106; OT 144, 945-6, 957, 1069; OC 897; οὔτος, βλέπε δεῦρο, Men. Sam. 312)."

⁷⁵ OCT 208.

⁷⁶ Voor meer hierover zie p.9.

⁷⁷ Dickey (1996) 216.

⁷⁸ Zie H3, p.22-23 voor meer hierover.

duidelijk af van zijn standaard taalgebruik, waardoor het opvalt als onbeleefder dan het voorafgaande.

Een voorbeeld van Kreons botheid gericht tegen een ander personage dat Lloyd noemt is vers 991:

Κρέων

τί δ' ἔστιν, ὦ γεραῖε Τειρεσία,
νέον;

Kreon

Wat is, **o oude Teiresias**, het
nieuws?

- *Ant.* 991⁷⁹

In dit vers gebruikt Kreon de aanspreekvorm ὦ γεραῖε Τειρεσία om de ziener Teiresias aan te spreken. Deze vorm is, zoals besproken in hoofdstuk 3, geen opvallende of echt onbeleefde vorm om een oudere man mee aan te spreken. Maar net zoals bij vers 632-4 zorgt de rest van de zin voor een 'negative face threat'. Ook hier gebruikt Kreon namelijk een directe vraag en een aanspreekvorm, waardoor hij Teiresias zo direct mogelijk aanspreekt.

De twee net besproken voorbeelden laten zien hoe belangrijk de context is bij het interpreteren van een aanspreekvorm en van de tekst in het algemeen. Zoals gezegd zijn de gebruikte aanspreekvormen als losstaande elementen niet onbeleefd en wijken ze ook niet of nauwelijks af van de norm zoals beschreven door Dickey. Maar binnen de context dragen ze wel bij aan Kreons botheid. Hoewel het voor mensen met een hogere status zoals een koning eerder acceptabel is om een 'face threat' niet of bijna niet te verhullen, is het gedrag van Kreon, zoals Lloyd ook aangeeft, ook voor een koning vrij onbeleefd. Lloyd sluit zijn artikel af met de opmerking:

"His relatively polite request ἀγούτ' ἄν ('please take me away', 1339) suggests that politeness may be one of the lessons which he has learned by the end of the play."⁸⁰

Het zou heel goed zo kunnen zijn. Helaas wordt dit niet door zijn gebruik van aanspreekvormen bevestigd of ontkracht: alle vormen die Kreon gebruikt in circa de laatste honderd verzen van de *Antigone* wijken niet af van het gebruik zoals Dickey het beschreven heeft en zijn relatief eenvoudig. Aangezien dit eerder in de tragedie ook steeds het geval was, is er op het gebied van aanspreekvormen geen verschil merkbaar.

---

⁷⁹ OCT 223, vers 991.

⁸⁰ Lloyd 17.

Kreons gebruik van aanspreekvormen is dus op zichzelf niet opvallend of significant: hij wijkt niet of nauwelijks af van het gebruik zoals Dickey dat beschrijft voor proza. Maar geplaatst binnen de context blijkt dat de aanspreekvormen deel uitmaken van Kreons botte en onbeleefde houding tegenover alle andere personages.

Haimon

Haimon is de zoon van Kreon, maar lijkt wat betreft zijn taalgebruik weinig op zijn vader. In de *Antigone* gebruikt hij maar een aanspreekvorm, *πάτηρ*, 'vader' (*Ant.* 635, 683, 701). Zoals benoemd in hoofdstuk 3 is *πάτηρ* volgens Dickey een normale vorm om je vader mee aan te spreken, ook in poëzie.⁸¹ Het feit dat hij de normale aanspreekvorm gebruikt en niet zoals Kreon begint met schelden suggereert dat Haimon hier minder emotioneel is dan zijn vader.

Ismene en Euridike

Antigone is slechts een van de drie vrouwelijke sprekers in de *Antigone*, de andere twee zijn Ismene en Euridike, de echtgenote van Kreon en moeder van Haimon. De laatste komt maar heel kort voor in het stuk: ze komt op in vers 1183, spreekt het koor en de bode aan en vraagt aan hen wat er gebeurd is. Nadat zij haar alles verteld hebben over de dood van haar zoon Haimon, gaat ze zonder nog een woord te zeggen af. Even later horen we van een bode dat ze zelfmoord heeft gepleegd. Haar korte verschijning heeft waarschijnlijk als voornaamste functie om toe te voegen aan het leed van Kreon: naast zijn zoon is hij nu ook zijn echtgenote verloren. De aanspreekvorm die ze gebruikt om het koor en de bode aan te spreken, *ὦ πάντες ἄστοί*, 'o alle stedelingen' (*Ant.* 1183) is niet opvallend en past binnen het gebruik van aanspreekvormen voor groepen beschreven door Dickey.⁸²

Ismene speelt daarentegen een grotere rol in de proloog en het eerste epeisodion. In de proloog fungeert ze als tegenpool van Antigone, zoals ook genoemd is in het vorige hoofdstuk. Deze rol neemt ze weer op in het tweede epeisodion, waar ze aanbiedt om ook een deel van de schuld op zich te nemen en met Antigone gestraft te worden. Maar Antigone weigert zoiets te laten gebeuren en neemt duidelijk afstand van Ismene, wat nogmaals het contrast tussen de twee zussen naar voren brengt. Zoals Griffith het verwoordt:

“Her (Ismene, ed.) role has been to articulate “normal,” conventional female attitudes and expressions, in order to throw in even sharper relief Antigone’s extreme and unconventional behaviour and views.”⁸³

---

⁸¹ Dickey (1996) 78.

⁸² Dickey (1996) 177-184.

⁸³ Griffith (2001) 129.

Nadat Ismene deze rol vervult heeft, verdwijnt ze van het podium en komt ze gedurende de rest van de tragedie niet meer voor.⁸⁴

Deze rol is terug te zien in de aanspreekvormen die Ismene gebruikt. Ze spreekt Antigone afwisselend aan bij haar naam, met een term van verwantschap of met een term van medelijden. Ten eerste de termen van verwantschap. De eerste term van verwantschap, ὦ κασιγνήτη, 'o zuster' (*Ant.* 49), is zeer waarschijnlijk bedoeld om deze verwantschap te benadrukken:

<i>Ισμήνη</i>	<i>Ismene</i>
οἴμοι· φρόνησον, ὦ κασιγνήτη, πατήρ	O wee: Bedenk, o zus, hoe voor ons onze vader
50 ὡς νῶν ἀπεχθῆς δυσκλεῆς τ' ἀπώλετο, πρὸς αὐτοφώρων ἀμπλακημάτων, διπλᾶς ὄψεις ἀράξας αὐτὸς αὐτουργῶ χερῖ:	50 gehaat en roemloos stierf, nadat voor zijn zelf-ontdekte fouten met zijn eigen hand zijn beide ogen uitstak:
55 ἔπειτα μήτηρ καὶ γυνή, διπλοῦν ἔπος, πλεκταῖσιν ἀρτάναισι λωβᾶται βίον:	vervolgens schaadde zijn moeder en echtgenote, een tweevoudig woord, met een gevlochten strop het leven:
τριτόν δ' ἀδελφῶ δύο μίαν καθ' ἡμέραν αὐτοκτονοῦντε τῷ ταλαιπώρῳ μόρον κοινὸν κατειργάσαντ' ἐπαλλήλοι χεροῖν.	ten derde onze beide broers, ongelukkigen elkaar dodend, bewerkstelligden in één dag een gedeeld doodslot door elkaars handen.
60 νῦν δ' αὖ μόνα δὴ νῶ λειψιμμένα σκόπει ὄσω κάκιστ' ὀλούμεθ', εἰ νόμου βία ψῆφον τυράννων ἢ κράτη παρέξιμεν.	En nu beschouwen wij, samen alleen achtergebleven, hoeveel ongelukkiger wij zullen vergaan, als wij tegen de wet het besluit van de heerser overtreden of de macht.

- *Ant.* 49-60⁸⁵

In deze passage noemt Ismene het lot van hun familie als argument om Antigone tegen te houden. Ze benadrukt de verwantschap tussen alle leden van hun gezin. Ze

⁸⁴ Griffith (2001) 129.

⁸⁵ OCT 185 .

werkt in chronologische volgorde van de dood van hun vader, naar die van hun moeder, naar de recente dood van Polyneikes en Eteokles. Ook gebruikt Ismene regelmatig de dualis en het voorzetsel *αὐτο-*, dat iets als 'eigen-' betekend. Deze woorden zijn in het bovenstaande citaat onderstreept. Door deze te gebruiken benadrukt Ismene niet alleen de band tussen haarzelf en Antigone, maar tussen alle leden van hun gezin.⁸⁶ Het gebruik van *ὦ κασιγνήτη* als aanspreekvorm sluit hier naadloos op aan. De tweede term van verwantschap die Ismene gebruikt, *κασιγνήτη* (*Ant.* 544), wordt waarschijnlijk om dezelfde reden gebruikt: in deze scene bied Ismene aan samen met Antigone gestraft te worden, hoewel Antigone dat weigert. Ismene probeert haar tevergeefs te overtuigen en gebruikt de term tijdens een van haar argumenten.

Een ander deel van Ismene's rol, zoals Griffith het weergeeft, is om de reacties van een normale, conventionele vrouw weer te geven. Dit sluit aan bij de termen van medelijden die Ismene gebruikt. Deze geven de schok, bezorgdheid en een zekere weerzin weer die elke conventionele vrouw zou voelen bij het horen van Antigone's plannen. Zowel de termen van verwantschap en de termen van medelijden wijken niet af van het gebruik zoals beschreven in Dickey.⁸⁷

De aanspreekvormen die gebruikt worden door Ismene en Eurydike sluiten aan bij hun rol in de tragedie en het karakter van hun personage. Daarnaast wijken ze niet significant af van het gebruik van aanspreekvormen zoals beschreven door Dickey.

Teiresias

De blinde ziener Teiresias staat niet erg lang op het podium, maar gebruikt in die tijd wel drie aanspreekvormen. Een daarvan, *ὦ παῖ*, 'o kind' (*Ant.* 1340) is gericht tegen de jongen die hem begeleidt. Het gebruik van een dergelijke term van leeftijd om een kind aan te spreken wijkt niet af van Dickey.⁸⁸ De twee overgebleven vormen die hij gebruikt zijn wel opvallend.

Eerst spreekt Teiresias Kreon en het koor aan als *Θήβης ἀνακτες*, 'heersers van Thebe' (*Ant.* 988). Mogelijk spreekt Teiresias hier bewust het koor aan om Kreon te degraderen tot medeheerser.⁸⁹ Het is in ieder geval opvallend dat hij ervoor kiest ook het koor aan te spreken en niet alleen Kreon, zoals bijvoorbeeld de wachter wel doet. De tweede keer spreekt Teiresias wel alleen Kreon aan, maar hij gebruikt hierbij geen titel maar *τέκνον*, 'kind' (*Ant.* 1023). Het gebruiken van de term *τέκνον* wijkt, zoals vermeld in het vorige hoofdstuk, duidelijk af van de norm zoals Dickey hem beschrijft. Men zou kunnen stellen dat Teiresias hiermee nogal neerbuigend is

---

⁸⁶ Voor meer over het gebruik van de dualis en *αὐτο-*prefix zie Griffith (2001) 127.

⁸⁷ Verder besproken op p.21-22.

⁸⁸ Dickey (1996) 209-210.

⁸⁹ Griffith (1999) 297: zie p.24.

tegenover Kreon, die immers een volwassen man is en ook nog eens koning. Omdat het van de norm afwijkt en omdat Kreon als koning duidelijk een hogere status heeft dan Teiresias is het gebruik van τέκνον vrijwel zeker onbeleefd. De termen die Kreon gebruikt om Teiresias mee aan te spreken zijn niet onbeleefd. Het gebruik van aanspreekvormen is hier dus 'non-reciprocal': het gebruik van aanspreekvormen door Teiresias is onbeleefder dan dat van Kreon.⁹⁰

Daarnaast benadrukt het gebruik van τέκνον de leeftijd van Teiresias, die steeds πρέσβυ, 'oude man', of γεραίε, 'oud' genoemd wordt. Het is mogelijk dat Teiresias door het verschil in leeftijd, en dus ervaring, tussen hen beiden te benadrukken hoopt Kreon ervan te overtuigen naar zijn advies te luisteren. Helaas is hiervoor in de tekst geen concreet bewijs te vinden.

Teiresias gebruikt dus tegenover de jongen die hem begeleidt een normale aanspreekvorm, maar de andere twee aanspreekvormen die hij gebruikt wijken af van de norm zoals Dickey hem beschreven heeft. De reden waarom is niet met zekerheid te zeggen, maar het verschil is zeer waarschijnlijk significant. Een mogelijke verklaring is dat Teiresias, zoals Griffith suggereert, door ook het koor aan te spreken met Θήβης ἀνακτες Kreon wil degraderen. Het gebruik van τέκνον ondersteunt deze suggestie.

Het koor, de bode en de wachter

Het koor, de bode en de wachter spreken allen Kreon het vaakst aan. Hiervoor gebruiken het koor en de wachter vaak de titel ἀναξ, 'koning', al spreekt het koor hem soms bij zijn naam aan. Het gebruik van een titel voor iemand die duidelijk een hogere rang heeft dan jijzelf wijkt niet af van de norm van Dickey, het gebruiken van zijn naam door het koor evenmin.⁹¹ De bode gebruikt iets andere titels, namelijk respectievelijk ὦ δέσποθ', 'o meester' (*Ant.* 1277) voor Kreon en φίλη δέσποινα, 'geliefde meesteres' (*Ant.* 1192) voor Euridike. Hoewel deze vormen dus afwijken van de vormen die het koor en de wachter gebruiken, wijken ze niet af van Dickey's analyse.⁹² Waarschijnlijk kiest de bode voor andere termen vanwege zijn andere functie en status als bediende.

De aanspreekvormen die door deze groepen gebruikt worden wijken op geen punt af van de beschrijving van Dickey en lijken niet bijzonder beleefd of onbeleefd.

---

⁹⁰ Zoals besproken op p. 29 hangt de beleefdheid van een uitspraak als geheel niet alleen af van het gebruik van aanspreekvormen maar ook van de context.

⁹¹ Dickey (1996) 235-8; 43-56.

⁹² Dickey (1996) 235.

Over 'the female voice'

Tot slot wil ik nu alle personages besproken zijn nog kort iets zeggen over de 'female voice': is het taalgebruik van vrouwen in het Grieks significant anders dan dat van mannen? Dickey zegt hier het volgende over met betrekking tot het gebruik van aanspreekvormen:

" Women addressing men use names freely, in classical prose as well as in later authors, and can also use titles, ATs⁹³, insults and FTs⁹⁴ just as men do. There does not appear to be any type of restriction on the addresses used by women, although it is certainly possible that such existed and is not reflected in our evidence. The most difficult question is whether our data contain examples of addresses used by women significantly more often than by men, so that they can be considered elements of 'women's language'. Unfortunately our results provide little evidence on this point."⁹⁵

Volgens Dickey is er dus geen duidelijk onderscheid tussen het gebruik van aanspreekvormen door mannen en door vrouwen. Dit sluit aan bij mijn bevindingen op basis van de *Antigone*. Het taalgebruik van Antigone verschilt van dat van Kreon, maar ook van Ismene en Haimon. Om deze reden is er naar mijn mening eerder sprake van een verschil in het gebruik van aanspreekvormen tussen de verschillende personages dan tussen mannen en vrouwen. Daarmee sluiten mijn bevindingen aan bij de conclusie die Griffith trekt aan het eind van zijn artikel op basis van zijn bespreking van de *Antigone*:

"Certainly, no neatly defined portrait of "woman" emerges (from this play, or from any other- or from Greek tragedy overall): no comfortable confirmation of preexisting distinctions of gender, of predictable mannerisms of speech, or of the natural divisions between male and female. For the term "woman" is too clumsy an umbrella for too many separate categories (daughter, sister, virgin, bride, wife, mother, princess, captive, etc.), whose several duties and expectations cannot be expected to cohere tidily... women do not all speak alike (any more than men do); and they do not always speak as "women"..."⁹⁶

Zoals Griffith hier benadrukt verschilt het taalgebruik van vrouwen onderling net zoveel als tussen mannen en vrouwen of mannen onderling. Dit zie je in de *Antigone* met name terug in het grote verschil tussen Antigone en Ismene, maar ook in het

---

⁹³ 'age terms', oftewel termen van leeftijd.

⁹⁴ 'friendship terms', oftewel vriendschappelijk termen zoals φίλε.

⁹⁵ Dickey (1996) 246.

⁹⁶ Griffith (2001) 136.

verschil tussen Kreon en Haimon. Het verschil tussen Antigone en Ismene is, zoals besproken, terug te zien in hun gebruik van aanspreekvormen. Het verschil tussen Kreon en zijn zoon is niet direct te zien in hun gebruik van aanspreekvormen, maar hun gebruik van aanspreekvormen sluit aan bij hun taalgebruik en draagt daardoor bij aan het verschil tussen hen beiden.

Uit de bespreking van aanspreekvormen in dit hoofdstuk valt af te leiden dat er verschil is in het gebruik van aanspreekvormen tussen de personages. Het gebruik van aanspreekvormen door Teiresias wijkt het meest af van de norm die Dickey beschrijft. Deze afwijking is zeer waarschijnlijk significant en heeft als doel om de positie van Kreon te verlagen. Ook de aanspreekvormen die Antigone gebruikt wijken af, al is het moeilijk met zekerheid vast te stellen hoe significant dit is. Het gebruik van aanspreekvormen door de andere personages wijkt niet veel af van de norm beschreven door Dickey. Hoewel ze niet afwijken zijn ze wel passend voor de rol en het karakter van het personage. Zo draagt Kreon's gebruik van aanspreekvormen bij aan zijn in het algemeen onbeleefde houding. Verder is er geen duidelijk verschil aan te wijzen tussen het gebruik van aanspreekvormen door mannelijke en vrouwelijke personages.

5 – Conclusie

Het doel van deze scriptie is om de onderzoeken hoe aanspreekvormen gebruikt worden in de *Antigone* in vergelijking met het proza zoals beschreven in *Greek Forms of Address* van Dickey.

Uit de bestudering van het gebruik van namen blijkt dat het gebruik van namen dikwijls afwijkt van de norm van Dickey. Het beste voorbeeld hiervan is ὦ κοινόν ἀντάδελφον Ἰσμηνης κάρα (*Ant.* 1), dat door zijn lengte en woordkeus sterk afwijkt van Dickey. Dit kan zijn vanwege het metrum, het taalgebruik van de tragedie of hun positie binnen het stuk. Maar het is ook waarschijnlijk dat er voor deze vorm gekozen is om de band tussen Antigone en Ismene als zussen te benadrukken en om in contrast met het eenvoudige Ἀντιγόνη (*Ant.* 11) iets te zeggen over het karakter van zowel Antigone als Ismene. De afwijking is in dit geval dus hoogst waarschijnlijk significant.

Andere zeer waarschijnlijk significante afwijkingen is wanneer Teiresias het koor aanspreekt met Θήβης ἀνακτες en Kreon aanspreekt met τέκνον (*Ant.* 1023). Het is opvallend dat Teiresias het koor aanspreekt in plaats van alleen Kreon. Verder spreken ouderen mensen die jonger zijn dan hen normalerwijs niet anders aan dan leeftijdgenoten dat zouden doen. Zoals besproken is het gebruik van deze aanspreekvormen hier onbeleefd en mogelijk bedoeld om Kreon te degraderen.

Naast deze sterk afwijkende vormen zijn er aanspreekvormen die nauwelijks afwijken van de norm die Dickey beschrijft. Zo wijkt de term ὦ κασιγνήτη (*Ant.* 49, 544) enerzijds af omdat er een term van verwantschap gebruikt wordt in plaats van een naam, anderzijds geeft Dickey zelf aan dat dit regelmatig voorkomt en op zichzelf niet erg bijzonder is. Ook het gebruik van titels wijkt af van Dickey: titels worden in de *Antigone* vaker gebruikt dan in proza en er wordt meestal gekozen voor de term ἀναξ, die in het proza nauwelijks voorkomt. Verder worden er bij het aanspreken van groepen andere woorden gebruikt dan volgens Dickey in proza het geval is, maar het achterliggende principe is in proza en de *Antigone* hetzelfde.

Tot slot zijn er ook groepen vormen die geheel niet van Dickey afwijken, namelijk de termen van medelijden en de beledigingen. Ook wijken, zoals gezegd, niet alle vormen van de andere groepen af van Dickey en als ze afwijken is dat niet altijd even significant. Al met al wordt het merendeel van de vormen in de *Antigone* gebruikt volgens de norm beschreven in Dickey of wijken daar nauwelijks van af, maar zijn er enkele uitzonderingen die sterk afwijken.

Wat betreft het gebruik van aanspreekvormen per personage zijn er wel sprake van verschil tussen enkele personages. De vormen die Antigone gebruikt zijn relatief lang, al is de significantie daarvan niet met zekerheid te zeggen. Kreons gebruik van

aanspreekvormen is op zichzelf niet afwijkend, maar maakt deel uit van zijn onbeleeftde houding en sluit daardoor aan bij zijn karakter. Ook het gebruik van aanspreekvormen door Ismene en Eurydike wijkt niet significant af van Dickey maar sluit wel aan bij het karakter van hun personage in deze tragedie. Hetzelfde geldt voor het gebruik van aanspreekvormen door Haimon, het koor, de bode en de wachter. Opvallend zijn de vormen die Teiresias gebruikt en sterk afwijken van de norm die Dickey beschrijft, behalve de vorm $\tilde{\omega} \pi\alpha\tilde{\iota}$ (*Ant.* 1087) waarmee hij de jongen die hem begeleidt aanspreekt. Zoals al eerder is vermeld is het zeer waarschijnlijk dat deze afwijkingen significant zijn en deze aanspreekvormen bewust zijn ingezet. Er is geen duidelijk aantoonbaar onderscheid tussen het gebruik van aanspreekvormen door mannen en door vrouwen. Er lijkt daarentegen wel verschil te zijn tussen een aantal van de personages onderling.

Er zijn dus maar twee gevallen waarin bijna zeker significant afgeweken wordt van de norm zoals Dickey hem beschrijft, namelijk $\tilde{\omega} \kappa\omicron\iota\nu\acute{\omicron}\nu \alpha\upsilon\tau\acute{\alpha}\delta\epsilon\lambda\phi\omicron\nu \text{ Ἰσμηνης } \kappa\acute{\alpha}\rho\alpha$ (*Ant.* 1) en $\tau\acute{\epsilon}\kappa\nu\omicron\nu$ (*Ant.* 1023). Andere van de besproken gevallen kunnen significant zijn. En er zijn genoeg vormen die waarschijnlijk alleen afwijken vanwege het metrum of het taaleigen van de tragedie.

Desondanks het beperkte aantal afwijkende vormen is het duidelijk dat er wel enkele verschillen zijn tussen het gebruik van aanspreekvormen in de *Antigone* en de norm voor proza die Dickey beschrijft. Daarnaast is het ook zeer waarschijnlijk dat sommige aanspreekvormen bewust door de dichter zijn ingezet om bij te dragen aan de karakterisering van de personages door ons iets te vertellen over beleefdheid of de nadruk te leggen op hun onderlinge relaties. Dit kan gedaan worden door aanspreekvormen die afwijken van de norm die Dickey beschrijft of door zich juist aan die norm te houden. Daarom kan de bestudering van het gebruik van aanspreekvormen een steentje bijdragen aan de interpretatie van de *Antigone*.

6 - Bibliografie

Secundaire Literatuur:

- Brown P. & Levinson S. 1987, *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Londen.
- Dickey, E. 1996, *Greek Forms of Address: from Herodotus to Lucian*, Oxford UP.
- Dickey, E. 2010, Forms of Address and Markers of Status, in: Bakker, E.J. (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, Malden, MA: Wiley-Blackwell, 327-337.
- Lloyd, M.A. 2006, Sophocles in the Light of Face-Threat Politeness Theory, in: A.Rijksbaron & I.J.F. de Jong (eds.), *Sophocles and the Greek Language*, Leiden, 225-40.⁹⁷
- Griffith, M. 2001, Antigone and her Sister(s): Embodying Women in Greek Tragedy, in: Lardinois, A. & McLure, L. (eds.), *Making Silence Speak: Women's Voices in Greek Literature and Society*, Princeton, 117-136.
- Rutherford, R. 2010, The Greek of Athenian Tragedy, in: Bakker, E.J. (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, Malden, MA: Wiley-Blackwell, 441-454.
- Yule, G. 1996, *Pragmatics*, Oxford UP.
- Wendel, T. 1929, *Die Gesprächsanrede in griechischen Epos und Drama der Blütezeit*, Stuttgart.

Primaire Literatuur:

- Lloyd-Jones, H. and Wilson, N.G. 1990, *Sophocles Fabulae*, Oxford UP, 183-283.
- Griffith, M. 1999, *Sophocles Antigone*, Cambridge UP.
- Gross, N. P. 1988, *Sophocles' Antigone*, Bryn Mawr Commentaries.
- Henderson J. (ed.), *Sophocles Antigone*, via LOEB Classical Library Online.

---

⁹⁷ Online geraadpleegd via Research Repository UCD (<http://researchrepository.ucd.ie/handle/10197/2939>) op 23-08-2017.

7 - Appendix

Index van alle aanspreekvormen uit de Antigone op volgorde van verschijning.

Vers	Vorm	Betekenis	Spreker	Aangesprokene
Proloog: 1-99				
1	Ω κοινόν αὐτάδελφο-ν Ἰσμηνης κάρα	O mijn bloedeigen zuster Ismene	Antigone	Ismene
11	Ἀντιγόνη	Antigone	Ismene	Antigone
39	ᾧ ταλαῖφρον	o veel verdragende	Ismene	Antigone
47	ᾧ σχετλία	o koppige/rampzalige	Ismene	Antigone
49	ᾧ κασιγνήτη	(volle) zuster	Ismene	Antigone

Parodos: 100-161

Eerste epeisodion: 162-331

162	ἄνδρες	Mannen	Kreon	Koor
211	παῖ Μενουκέως	Kind van Menoikeus	Koor	Kreon
223	ἄναξ	Koning	Wachter	Kreon
278	ἄναξ	Koning	Koor	Kreon

Eerste koorlied: 332- 375

Tweede epeisodion: 376-581

388	ἄναξ	Koning	Wachter	Kreon
544	κασιγνήτη	(volle) zuster	Ismene	Antigone
563	ᾧναξ	Koning	Ismene	Kreon

Tweede koorlied: 582-625

Derde epeisodion:**626-780**

632	ὦ παῖ	o kind/zoon	Kreon	Haimon
635	πάτερ	Vader	Haimon	Kreon
639	ὦ παῖ	o kind/zoon	Kreon	Haimon
648	ὦ παῖ	o kind/zoon	Kreon	Haimon
683	πάτερ	Vader	Haimon	Kreon
701	πάτερ	Vader	Haimon	Kreon
724	ἄναξ	Koning	Koor	Kreon
742	ὦ παγκάκιστε	O door en door slechte	Kreon	Haimon
746	ὦ μιαρὸν ἦθος καὶ γυναικὸς ὑστερον	O bezoedelde met een karakter lager dan dat van een vrouw	Kreon	Haimon
766	ἄναξ	Koning	Koor	Kreon

Derde koorlied: 781-801

Vierde epeisodion:**802-943**

806	ὦ γὰς πατρίας πολίται	O burgers van mijn vaderland	Antigone	Koor
842- 843	ὦ πόλις, ὦ πόλεως πολυκτῆμονε ς ἄνδρες	O stad, o rijke mannen van de stad	Antigone	Koor
855	ὦ τέκνον	O kind	Koor	Antigone
915	ὦ κασίγνητον κάρα	O (volle) broer	Antigone	Polyneikes
940	Θήβης οἱ κοιρανίδαί	heersers van Thebe	Antigone	Koor/Kreon

---

Vierde koorlied: 944-987

Vijfde epeisodion:**988-1114**

988	Θήβης	Heersers van Thebe	Teiresias	Koor/Kreon
-----	-------	--------------------	-----------	------------

991	ἀνακτες ὦ γεραιὲ Τειρεσία	O oude Teiresias	Kreon	Teiresias
1023	τέκνον	kind/zoon	Teiresias	Kreon
1033	ὦ πρέσβυ	O oude man	Kreon	Teiresias
1045	ὦ γεραιὲ Τειρεσία	O oude Teiresias	Kreon	Teiresias
1087	ὦ παῖ	O kind	Teiresias	Jongen die hem begeleidt
1091	ἄναξ	koning	Koor	Kreon
1098	παῖ Μενουικέως	kind/zoon van Menoikeus	Koor	Kreon
1103	ἄναξ	Koning	Koor	Kreon
1108	ὀπάονες	dienaren	Kreon	Dienaren

**Vijfde koorlied:
1115-1154**

Exodus: 1155-1353

1155	Κάδμου πάροικοι καὶ δόμων Ἀμφίονος	Buren van Kadmos en het huis van Amfion	Bode	Koor
1183	ὦ πάντες ἄστοί	O alle stedelingen	Euridike	Koor/bode
1192	φίλη δέσποινα	geliefde meesteres	Bode	Euridike
1214	πρόσπολοι	dienstknechten	Kreon	Dienaren
1228	ὦ τλήμον	o rampzalige/ellendige	Kreon	Haimon
1230	τέκνον	kind/zoon	Kreon	Haimon
1277	ὦ δέσποθ'	o heerser	Bode	Kreon
1340	ὦ παῖ	o kind/zoon	Kreon	Haimon

Index alle aanspreekvormen per groep

Groep	Vers	Vorm
1	1	Ω κοινόν αὐτάδελφον Ἰσμηνης κάρα
	11	Ἀντιγόνη
	211	παῖ Μενοικέως
	991	ᾧ γεραῖε Τειρεσία
	1045	ᾧ γεραῖε Τειρεσία
	1098	παῖ Μενοικέως
	2 - termen van verwantschap	49
544		κασιγνήτη
632		ᾧ παῖ
635		πάτερ
639		ᾧ παῖ
648		ᾧ παῖ
683		πάτερ
701		πάτερ
915		ᾧ κασίγνητον κάρα
1230		τέκνον
1340		ᾧ παῖ
2 - termen van leeftijd	855	ᾧ τέκνον
	1023	τέκνον
	1033	ᾧ πρέσβυ
	1087	ᾧ παῖ
	3	223
278		ἄναξ
388		ἄναξ
563		ᾧναξ
724		ἄναξ
766		ἄναξ
1091		ἄναξ
1103		ἄναξ
1192		φίλη δέσποινα
1277		ᾧ δέσποθ'

6	39	ὃ ταλαῖφρον
	47	ὃ σχετλία
	1228	ὃ τλήμον
7	742	ὃ παγκάκιστε
	746	ὃ μιαρὸν ἦθος καὶ γυναικὸς ὕστερον
9	162	ἄνδρες
	806	ὃ γὰς πατρίας πολῖται
	842/3	ὃ πόλις, ὃ πόλεως πολυκτῆμονες ἄνδρες
	940	Θήβης οἱ κοιρανίδαί
	988	Θήβης ἀνακτες
	1108	ὀπάονες
	1155	Κάδμου πάροικοι καὶ δόμων Ἀμφίονος
	1183	ὃ πάντες ἀστοί
	1214	πρόσπολοι

Index aanspreekvormen per spreker

Spreker	Vers	Vorm	Aangesprokene
Antigone	1	Ω κοινόν αὐτάδελφον Ἴσμηνης κάρα	Ismene
	806	ὦ γᾶς πατρίας πολῖται	Koor
	842- 3	ὦ πόλις, ὦ πόλεως πολυκτῆμονες ἄνδρες	Koor
	915	ὦ κασίγνητον κάρα	Polyneikes
	940	Θήβης οἱ κοιρανίδαι	Kreon
Bode	1155	Κάδμου πάροικοι καὶ δόμων Ἀμφίονος	Koor
	1192	φίλη δέσποινα	Euridike
	1277	ὦ δέσποθ'	Kreon
Euridike	1183	ὦ πάντες ἄστοί	Koor en bode
Haimon	635	πάτερ	Kreon
	683	πάτερ	Kreon
	701	πάτερ	Kreon
Ismene	11	Ἀντιγόνη	Antigone
	39	ὦ ταλαῖφρον	Antigone
	47	ὦ σχετλία	Antigone
	49	ὦ κασιγνήτη	Antigone
	544	κασιγνήτη	Antigone
	563	ἄναξ	Kreon
Koor	211	παῖ Μενοικέως	Kreon
	278	ἄναξ	Kreon
	724	ἄναξ	Kreon
	766	ἄναξ	Kreon
	855	ὦ τέκνον	Antigone
	1091	ἄναξ	Kreon
	1098	παῖ Μενοικέως	Kreon
	1103	ἄναξ	Kreon
Kreon	162	ἄνδρες	Koor
	632	ὦ παῖ	Haimon
	639	ὦ παῖ	Haimon
	648	ὦ παῖ	Haimon
	742	ὦ παγκάκιστε	Haimon
	746	ὦ μιὰρὸν ἦθος καὶ γυναικὸς	Haimon

		ὔστερον	
	991	ὦ γεραῖε Τειρεσία	Teiresias
	1033	ὦ πρέσβυ	Teiresias
	1045	ὦ γεραῖε Τειρεσία	Teiresias
	1108	ὀπάονες	Dienaren
	1214	πρόσπολοι	Dienaren
	1228	ὦ τλήμον	Haimon
	1230	τέκνον	Haimon
	1340	ὦ παῖ	Haimon
Teiresias	988	Θήβης ἀνακτες	Kreon
	1023	τέκνον	Kreon
	1087	ὦ παῖ	Jongen die hem begeleid
Wachter	223	ἄναξ	Kreon
	388	ἄναξ	Kreon